

Суднин Шәфәгләринә Гәдәр

XX әсрн илк 10—15 илиндә әдәби педагожи фәалијәтлә мәшғул олан јазычы вә муәллимләр, үмүмјәтлә мутәрәгги әнјалмлар чох маралы шәхсијәтләр олмушлар. Оларнн сураларында халгнн маарифләринәсә, үмүмн мәдәни инкншафы јолунда һеч бир шәјнн әсиркәмәјән чохлу маариф фәдаиләри — Ч. Мәммәдгулазда, М. Ә. Сабир, Ә. һагердјев, Ү һачыбәјов, А. Шаиг, А. Сәһһат кимн таныммыш шәхсијәтләрә јанашы, есләләрн дә олмушдур ки, јалныз елм вә мәдәнијәт хадимләри тәрәфиндән даһа чох таныммышлар. Бу хадимләрин чохуун ады јалныз мәктәб сәһмәләриндә, маарифин, әдәбијәт тарихини, елмин бу вә јадикәр сәһләләрнә аид диссертәсијә вә елми-тәдгигат әсәрләриндә гәлмншдүр. Фәрһад Ағәзада, М. Маһмудбәјов, М. Гәдир, Ф. Көчәри вә онларла башгалары о дөврүн көркәмлн маариф хадимләри олмушлар. Булар Азәрбајҗанда, бәзән һатта бүтүн Гағфәзда маарифин јайымасы үғрунда јоруамадан чалышмыш, јени үсулла мәктәбләр ачылмасы, доғма ана дилиндә дәрсликләр, програмлар јарәдәлмәсы, маариф чәмијәтләриннн тәшкил, муәллимләр гурулталарыннн кеңирләмәси сәһсиндә бөјүк әмәк сәрф етмишләр. Бу маарифпәрвәр, мутәрәгги әнјалмлар фәалијәтләри үчүн һеч кәсдән тәғдир вә јардым көзләмәдән, јалныз чысманн вә эһни гувваларыннн дејил, бәзән һатта әмәкларынн, һәјәтларынн белә тәһкүлә гаршысында тојмуш, тәһн вә һәдәләрә мәрруз гәлсалар да гаршыларынн тојдуғлары мәғсәддән дөнмәмнш, вә идеәләрыннә садиг гәлмнш, доғма халгы чәһәләт батәғлығындан хиләс етмәк үчүн әләрнндән коләни әсиркәмншлар. Олар дүшмәләриннә гаршы—горхулу чәһәләт, амансыз ру һәниләр, бәј вә хәһләр, һәкимләрә гаршы јоруамаг билмәдән чарпышымш мәктәб тәшкил етмиш, ушағларә гапы-гапы тугуб мәктәбә чәлб етмиш, јерли бәдәнјә башчыларынндан зор-күч ичәзә алыб програм тәртиб етмиш, дәрс демиш, театр дәрнәкләри јаратмыш, гәзетләрә, мәчмулазә иҗгаләләр јазмыш, артистик, бәстәкарлыг, ләзим кәлдикдә режиссорду етмишләр.

Бу фәдаи мәдәнијәт хадимләри арасында сых рабитә олмушдур. Олар бир-бирләрилә јазышмыш, дәрләринн, раст кәлдикләри чәтинликләрә вә газәндилгәри мүвәфәғијәтләри бир-бирләрилә хәбәр вермиш, бир дикәринә бачардыгы јардымы көстәрмишдир. Чәвидин, Ч. Мәммәдгулазәнин, М. Тағы вә М. Әли Сидгалин, Көчәрилинн, Шаигнн вә башгаларынн мәктүбларынн охудуғла бу мәдәнијәт мүбаризләриннн иҗтима фәалијәти вә бир-бирилә достлуғ әләғалары һагғында гнјәтли материалларә раст кәлир, о дөврүн јени-јени маариф хадимләрилә таныш олурду.

Белә нәчб вә фәдакар маариф хадимләриндә таныш олурду. Ик 20 илиндә Азәрбајҗанын мухтәлиф кәнд вә шәһәрләриндә, Ирәвандә, Дилчәндә, Армавир вә башга јерләрдә мәдәни-маариф ишләри апаран Мирзә Чәббар Мәммәдзадәдир.

Бу јакынкларда һөрмәтли әдипимиз Абдулла Шаигн Азәрбајҗан ССР Елмлар Академијасы республика әлҗәмәләри фондуна дахил олан архивиндә бир сыра гнјәтли материалларә јанашы Мирзә Чәббар Мәммәдзадәнин (1882—1937) мәктүблары да муәјјән едлнмишдир. Бу 24 мәктүбдә бириси Мирзә Чәббар Мәммәдзадәдинн атасы шаир вә алим Аббас Разы

тәрәфиндән јазылмыш, гәлән 23 әдәл мәктүб мухтәлиф шәһәрләрдән М. Чәббар Мәммәдзадә тәрәфиндән А. Шаигә кәндәрлимишдир.

Мәктүблардан ајдын олур ки, Мирзә Чәббар Мәммәдзадә 1902-чи илдә Ирәвандә муәллимләр семинаријасынн битирдикдән сонра мухтәлиф кәнд вә шәһәрләрдә муәллим, педагожи нәзәрәти, мәктәб мүддирн вә саирә ишләмәклә јанашы оларат Шаиг вә башга јазычыларын әсәрләриннн јайылмасында, охучу күтәләрннә чәтдырылмасында хәлн әмәк сәрф етмишдир. Шаиг, Сәһһат вә б. өз әсәрләринн шакирдләрә өјрәтмәк, дәрс-ләјә, программа дахил етмәк вә Ирәван-Нахчыван дәирәләриндә охучуларә чәтдырмаг үчүн, бәзән һатта чәп етдирмәк үчүн дә она кәндәришләр. М. Ч. Мәммәдзадә Шаигн «Кулар», «Кулшәни-әдәбијәт», «Ушаг көз-лују», «Көзәл һаһар», «Бәдбәхт аилә» вә онларча башга әсәрләринн јуксәк гнјәтләндириб программа дахил етмишдир.

Мәктүблардан ајдын олур ки, М. Ч. Мәммәдзадә Ирәвандә мәсчид һүмрәләриндә јерләшән кәһнә гәјдалы 4 мәктәби бирләшдириб «Муәззәм бир даруеләм» јаратмаг үчүн ајларла чалышыб әмәк сәрф етмиш, һәјәтинн белә тәһкүкәјә атышшыр: «Дунян гара, надан чәһаатдан бир нәчәс бил-мирән һансы үзү гара, бәдбәхт, бинисәф аламын иғвәсилә кәлиб мәним јанчма, бөјүк бир мәркәб бәшләјәблар. Дејирләр ки, сиз бизим ушағларын әғдәснинн харәб едчәксиниз, биз гюмарыг бу мәктәб баша кәлиш, һәкимн-шәһрә шикәјәт едөрәк. Илдн кәл бу чәһаата күн ағла... Далымча нәләр сәләјирләр! Амма мән олду вар, бу ишдән јардым јоқдур. Үмид-варам ки, мән гәлиб олам. Аһ, бу алимнума, кәләмбашлы... моллаларын әлиндән дад!» (4-чү мәктүб).

А. Шаиглә М. Ч. Мәммәдзадә 1911-чи илин јайында Ирәвандә көрүшүб таныш олмуш вә бәрк достлашымышлар. Бундан сонра даим маариф јолунда чарпышыркән бир-биринә јардым әли узатмышлар. 1912-чи илин јайында јенә дә Дилчәндән јаздыгы мәктүбларда о, бу достлуғн тарихиндән данышыр. М. Чәббар муәллим тәқчә педагожи фәалијәтлә кифә-хәләнләмншир. О, Ирәвандә әзәриләр үчүн театр јаратмаг, чәмијәти-хәј-ријијә тәшкил етмәк үчүн дә чох әмәк сәрф етмишдир. Мәктүбларынн бириндә бу һагда јазыр: «Бурада чәмијәт тәшкил етмәклән өтрү изин амаг бөјүк вә чәтинликлә баша кәлиб бир иш олачак. Иман вә һуғуз сәһнбә-риннздән һеч кәс васитә олмаг естәрим... Үн күн муғадәм бир әрвәзә он ики адамә гол чәкдириб вердим ермәнларнн «хәшир маариф» чәмијәтинә ки, онларә бир муәлман шәбәси ачылмағына иштијар версинлар. Разы олдулар вә ики күн ичиндә губернаторә тәсдиг етдиридиләр. Илдн бизим тәдулар бә ики күн ичиндә муәлман ушағларынн профессор едәрсән!» (7-чи мәктүб). 7-чи, 24-чү мәктүблар өз мөзмуну илә нәзәрн чох чәлб едир. Буларда М. Чәббар муәллимнн фәалијәтиндән вә тәғиб олунамасындан, јандармларын онун евинә сохулуб ахтарыш апармаларынндан бәһс олунур.

Мирзә Чәббар муәллим дөврүн бүтүн нәзәрә чарпан һадисәләрилә мар-рагтанна, кәниш биләгә малик, фәрс, рус дилләринн муқәммәл билән, му-синијә бәләд адәм олмушдур. Онун тәшкил етдиги мусамирләрәдән топ-ланна пулар хәријә ишләринә, еләзә дә М. Ә. Сабирин «Һоһопһама»-синин нәширинә јардым етмишдир.

Биз А. Шаигн ирәндә дедигимиз кимн, чәһаб мәктүбларыннн маа-мунуну билмәсәк дә онун Мирзә Чәббар муәллим һагғында нә фикирдә олдуғуну әлиминдәки мәктүбларда олан бәзи ишәрләрдән өјрәнирик. Мирзә Чәббар муәллим А. Шаиглә уфәғтиндән дәнә-дәнә чох мейрван вә һөвәзшикар бир диләл бәһс едикән, Шаигн бизә нәмәлүм мәктүбларынндан бу јакынкларда даир ситатлар кәтирик. Мәсәлән, о јазыр: «Мән, сән — кимиз дә бир чәһаб» јаздыгы ширин сөзләри мән дә тәсәдд едирәм». Демәк, Шаиг өз досту М. Чәббар Мәммәдзадә илә өзүнү бир чәһаб бир әгидә вә мәсәләк јолданы һесаб етмиш, онунла мухәббәрсинн чох гнјә-мәтләндирмишдир. Доғрудан да, М. Чәббар муәллимнн мәктүблары һагғынн шаирәнә парчалардыр. Онлардагы бәзи һиссәләр мәнсүр шәр кимн ахычы, «инсанн бирүшәдигн» диләлә јайылмышлар. Мәктүбларынндан бириндә о, Ирәванн көзәл тәбәғтинн, евләрнннн дағындыкы шаирәнә вә фусунакар дәрәни, пәрвәз едән гушлары, әтир сачан чыкәләринн шаирәнә тәсәвир едик көстөрү ки, бүтүн бу ечәзәкар алағ кимн исә — бир һәфә-ринн интәзәриндәдир. Олар кимн көзәләр?—суалына өзү дә белә чәһаб верир: «Сән, сән, инсан сурәтиндә олан ширин эәбән, хөш һабан бул-булу, әтрафинда көрдүју инсанларын гәбәһсиндән руһу һәмншә сыхмә-

¹ Аббас Разы Мәммәдзадә — Ирәвандә мөшһүр халг муәллимн олмушдур. Һәм фарс дилинн һәм дә рус дилинн көзәл билнр. Һәр ики дилдә шәһрәләр јазырды. Етн ичиндә «Фәрс Аббас» ады илә таныммышды. Онун «Самочувствель фарсидского языка для русских» китабы 1911—12-чи илләрдә Бакида Оручов гәрәшларыннн мөтбәсиндә чәп олунмушдур.

дығы, һәм ишә һәҗәндә олдуғу, үзүдүҗү, хырпаландығы шаири истәҗирләр... һаман чичәкләр вә җашыллығлар мән сөз вермишәм, сөҗәмишәм ки, сизи севон, сизи һәм ишә дүшүнә, ширин эш'арила сизи нәзмә чәкән шаиримиз сизин ән чәван вахтыңызда (җәни мај ајында)... Ирванда тәшриф кәтирб, сизи да, мәнни да бәхтиҗар едәчәкдир» (23-чү мәктүб).

Бу шаирәнәлик архивдағы мәктүбларын һамасына һасдыр. Тәҗибләрә баһмаҗараг онун һәҗәт ешиг, кәләҗәш, инамы мөһкәmdir. Шаигин бир шаһкајатла мәктүбуна чаваб олараг јазыр: «Гардашым, дарыхма: даг таһа-синда, учалыгда аловһаны јанмаг, алчаг јерләрдә... аловсуз раһат јашамагдан чох ејидир» (12-чи мәктүб).

Лакин бу шаирәнә дилә малик олан, ән ади мәктүблары белә мән-сур шә'р тә'сири бағышлајан маарифләрвәр, инсанларын чанына дарышмыш истисмарчылардан, бәҗ-хан, молла вә сејидләрдән данышанда, онун дили бирдән-бирә сатира каскинлији алыр. Бу заман о, инчә руһлу бу шаирдән севдији «Молла Нәсрәддин», мәфтуну олдуғу Сабир руһуна кәчир. Онун Ирван мүнтинда көк салмыш муфтәхорлары, истисмарчы тәбәгалары амансыз бир каскидиклә гамчыладығы 24-чү мәктүбу бу нәттә-ји-һәзәрән чох марағлыр.

23 вә 24 нөмрәли мәктүбларын сону һагисдир, јәни сон вәрәги дү-шүб итмиш, мүнәфизә олунмамышдыр. Буна көрә дә онларын тарихи гәтә мә'лум дејилдир. Лакин һәмин мәктүбларда тәсвир олунан һадисә вә бә'зи ишарәләр онларын мәһз Ирвандан вә мәһз 1912-чи илдә јазылды-ғыны сүбүт едир.

Мирзә Чаббар мұаллимин Шағз мәктүблары 1911-чи илин 24 октяб-рындан башлајар, сонунчусунун тарихи 31 мај 1915-чи илди. Бу тарих-ләрдә о, һарда олурса-олсун, Ирванда, Диличанда, Армавирдә шаири унутмамыш, тез-тез мәктүб јазмыш вә һәмин јерләр һаггинда достуна әтрафла мә'лумат вермишдир.

Мирзә Чаббар мұаллим чох тәвәзәкар вә сәдә, сәмими гәлбә малик, мәдәни бир инсан олмушдур. О, Шаиг, Сабир, Сәһһәт әсәрләринин ишти-шары, һәшри, дәрслик вә програмалар дахил едилмәсы үчүн чәкдији бөҗү зәһмәтләрдән ән ади вә хырда бир шәј кими данышыр вә Шаигин онун аиләсини Бақыда гаршылајыб Бухараја јола салмагыны, атасы Аббас Ра-нинин китабынын һәширә нәзәрәт етмәсини дәрин миннәтдәрылыға јәд едир, Шаигә «Әлһәг сәмими достлағ вә гардашлығ мәнәбәтәнин һәм гәл-лән, һәм да фе'лан ибраз етмәкдә җәйибезәһиз вәр» дејир (23-чү мәктүб).

Мирзә Чаббар мұаллим сәдә вә сәмими ана дилиндә јазылған Шағз әсәрләринин ушағлар үчүн әһмијјәтинин тәүрбәли вә һәссас мұаллим зәвту илә чох кәзәл дәрк едирди: «Көндәрдјиниз кәзәл пурмәна, һәз-тимизә, әсримизә мувафиг эш'ардан сары сәмиманә тәшәккүрүмү гәбул ет. һәмин эш'ардан «Ибрәт вә мұғабилә», «Ҷәһәлләтә мұчадиләни» сәмина-ријада имтаһанлар кими ушағларә өјрәтдим. Артыг хошларына кәлди. Бу сәпкидә јаздығын эш'ар мән чох умидләрә кәтирив вә кәләчәкдә бизин әдәбијјәтимызин мутәмәддин милләтләрин әдәбијјаты илә бәрәбәр олма-ғыны мәнә көстәрир. Башладығын «Ғәйдеји әдәбијјат» китабын нә һәл-ләдир?» (22.VI—12. 7-чи мәктүб).

Азәрбајҗандә Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра Мирзә Чаббар мұаллим арзуларына наил олмуш, габағчал хағ мұаллими кими, мәдәни ингилабы һәҗәтә кечирилмәсиндә, Јени социалист мәдәнијјәтинин чичәк-ләнмәсиндә фәал иштирак етмишдир. О, республиканын бир сыра ади мәк-тәбләриндә мұаллим вә кафедрә мүдирин олмуш, дил вә әдәбијјатдан рус-лар вә азәриләр үчүн бир сыра дәрсликләр јазмыш, 13 дәрҗә тақрар ишар олунан «Самоучитель азербайджанского языка для русских» китабынын јаратымыш, нәһәҗәт, «Азәрбајҗандә тәдрис методикасы тарихи» ады бө-јүк елми әсәринә көрә профессор адина ләјиг көрүлмүшдур. О, дил вә әдәбијјат тәдрисинә даир бир чох елим-методик мәғаләләрин мұаллифидир.

М. Ч. Мәммәдзадә Азәрбајҗандә Јени әлифба јарадычыларындан би-ридир. Јени латын әлифбасы илә илк дәрслији Ф. Ағазадә, С. Ағамалы-оғлу вә М. Ч. Мәммәдзадә бирлә јазмышлар. Бу көркәмли һадимләрдә бирликдә Мирзә Чаббар мұаллим Бақыда кечирилән Шәрг хағлаары гу-рулатјанда, түркөлөји гурулатјанда фәал иштирак етмишдир.

Мирзә Чаббар мұаллимин елми вә ичтимаи фәалијјәти һаггында фә-лолож илмләри доктору Аббас Заманов јолдаш өз диссертәсијасында кә-ниш данышыр. Бизим мәғсәдимиз јалныз А. Шаигин архивиндә тәсәдуғ етдијимиз бу гижәтли мәктүблар һаггында охучуларә мә'лумат вермәк илә.

ә. ЧӘФӘРЗАДӘ.

ӘЗИЗ ВӘ СЕВКИЛИ ГАРДАШЫМ!

Көндәрдјиниз үч јүз чилд китабчаларынызы нечә күн бундан әв-вал алдым... Китабларынызын әлли нүсхәсини дүнән сатдым бир кәнд мұаллиминә, галан нүсхәләрини дә тәзликдә ора, бура таныш мұалли-мләрә көндәриб пулуну чәм едиб почта илә јола саларам.

«Бәдигәтүл-әтфал» китабларындан 588 нүсхә бу күнләрдә алдым. Бурада мәктәбләрдә вә базарда јажшы сатылар. Билмирәм Оручов китаблары орда нә чүр сатырлар. Сиздән тәвәггә едирәм ки, Бадкүбә мәктәбләриндә һәмин китабын мүнтәшһр олмағ зәһмәтини гәбул едиб сә'јиниз мұзајигә етмиҗәсиниз. Чүнки бу китабын тез сатылмағындан чох ишләримиз асылыб...

...Ирванда дөрд јердә мәсчид јанында бөјүк мәктәбләр вәрдыр. Бир ајдан артыгдыр ки, мән о мәктәбләрин мұаллимләрини баша салыб, гандырыб разы етмишәм ки, бу мәктәбләри бирикдириб мұзәзәм бир дарулеәм дүзәлдәк, тәзә үсул илә лазыми елмләрән ки, рус мәктәб-ләриндә кечирләр, дәрс верәк ки, орадән гуртаран ушағ бир зад ала-рысы. О мұаллимләр әввәл разы олмурдулар, чүнки торхурдулар ки, мәктәб низама дүшәндән сонра мән онлары вә онларын дәрс вермәјини бәјәнмәјиб онлары кәнар едәчәјәм. Ахырда мән онлары инандырдым ки, бөјүк иш олмајачаг вә иш дүзәлдә, әл'ән һаман мәктәбләрин мұалли-мләрини имтаһан едирәм ки, дәрәчәләр дүзәлдиб бир аја кими онлары бирләшдириб бичарә вә мәс'ум балалары сизә мә'лум олан әзијјәт вә мәшәггәтләрдән гуртарам. Бу дөрд мәктәбдә үч јүзә јажын ушағ вәр. Бунларын ичиндә нечә эәки, зирәк ушағлар вәр ки, онлары јажшы гәјдә илә охудандан сонра мұаллимин зәһмәтнин итирмәјиб чәмијјәтләримиз вә милләтимиз үчүн нафә» бир вүчүд оларлар. Ғәләликдә өзүм бир программа дүзәлдиб онунла дәрсләри аларачајыг, сонра, јәни бу сәнтјабр ајына кими Бақыдакы сәадәт мәктәбләрин программасынә аш-на олуб дәрсләрә тәҗиб вәрәчәјәм. Сизин «Ушағ көзлүјү» китабын һәмин мәктәбдә әввәлинчи дәрәчәдә мұбәдиләр үчүн дәрс китабы јазыб онунла дәрс вәрәчәјик. Индијә кими ана дили охумурдулар. Си-зин китабын мұһәссәнатыны бир-бир мұаллимләрә гандырыб онларда бу китаба бир мәнәбәт гөвзәдәм. Сиз өзүнүз билирсиниз ки, о чәнаб-ларда тәнгид јохдур, елә китаб китабдыр, һансы олачаг олсун. Дәрс дә-кәтсин габагдакынын чаны чыхсын, һәркәһ белә олмаса иди «Тарихи-Надир» ки, «Кулшәһан» көрәк чохдан бошламыш олајдылар вә һалонки инди кенә «Кулшәһан-әдәбијјат» әвәзинә, «Тарихи-Надир» охудурлар, чүнки ушағын атасынын хәһиши беләдир!.. Нә дејим, нәләр дејим, нәләр бәханда үрәји парчаланыр. Гәрәз, умидварам ки, аллаһын көмәклији илә Ирвандакы мәктәбләримизни биртәһәр гәјдәја салыб раһат олам. Сизин «Кулшәһан-әдәбијјат» китабынызы ағамын китабындан сонра гәрар вердим. Мән сизә ики нүсхә «Самоучитель» китабы почта илә көн-дәришәм. Һәркәһ сизә чатмајыбса, хәбәр верин, чүнки Бә'зи көндәрдј-им адамларә чатмајыб.

Бағи саламәтлјиниз. Сизи севон гардашыныз Чаббар.

8 феврал, сәтә 1912
Шәһри Ирван

ӘЗИЗ ВӘ СЕВКИЛИ ГАРДАШЫМ!

Бир һәфта олар ки, гәм илә долу мәктүбунузу алыб сизә үз вәрән бөјүк мусибәтдән һали олуб сизин вә һаләтинизни дүшүнүб мән дә јандым

десәм иҗраг сөйләмәдими зәңнинең. Мүсбәтләр гардашым!.. Билмирәм истәкли севкли үрәк тутан өмр јолдашыны итирмәк, һәмшәлик ондан ајрылмаг нә дәрәчәдә ағырдыр, нә гәдәр чәтиндир, нә гәдәр мүшкүл әмрdir. Амма, бәрәдәрим, нә төвр етмәк, нә чәрә гылмаг, мөкәр чәрхә кәч рузкарын ганылмајан, һеч бир вәчһ илә һәлл олунмајан бә'зи зүлм-ләрийин мүәмаларынын бәрәбариндә дуруб далашмаг олар? Олар галиб олмагмы олар? Мөкәр бундан сонра, бу ағыр мүсбәтдән сонра гам, гүссә, фикир, үрәк парчаламагла бу чүр биинсаф, бирәһм фәләһин бу төвр зүлмләринә әләч етмакми олар? Јәгиндир ки олмас, гардашым, она көрә јәнә бизи јараландан сизә сәбир истәјиб бу ағыр мүсбәттинизини унутмаг ричасыны сиздән едирәм.

Бәрәдәрим, «Бәдригәтүл-әтфал» китабларынын сатылмагыннан сары јаздыгынын мәсләһәтинизини гәбул едиб Оручовлара јаздым ки, отуз фанз күзәшләр сатсыллар. Нә етмәли, ајры әләч јохдур, оларә јәнә јаздым ки сизә он ики чилд версинләр, лазым билдijиниз адамларә вә јерләрә көндәрәсиниз. Һәркаһ јаздыгыныз мәктәпләрдә буну дәрә китабы етдирәсиниз, бизә бөјүк миннәт гоймуш оларсыныз.

Көндәрдијиниз үч нүсхә «Көзәл баһар» вә ики нүсхә «Бәдбәхт әилә» китаблары да вусул олду. Чох-чох разыјам, гардашым... Китабларын икиси дә артыг дәрәчәдә хошума кәлди «Көзәл баһары» охујандан сонра нә гәдәр шад олдум десәм, инанмајачагысыныз. Һеч билдирсиниз бу хырдача китабчаныз илә милләт балаларыны нә гәдәр севиндирәкәсиниз? Чочуглар әвәзиндән сиздән, бу әвәсиз зәһмәтиниздән разылыг едирәм. Еләч дә о бири китабчанызы бәјәндим. Әлһәг бичарә көндиләрин нә дәрәчәдә чәһаләт дәрјасында боғулмагын ачыгма хәјалымызда мүчәссәм едир. Чох көзәл, чох јахшы! Атам да чох бәјәнди. Әкәр лазым билсәниз вә мәсләһәт көрсәниз «Көзәл баһар»да 16-нә сәһифәдә ки, «Јер» өзүнү тәриф едир, орда бу јаздыгым мәтләби дә саласыныз. Јер десин ки, мәним дөшүмдә јаннки гучағымда чох баһа гиймәтли чәвахирләр, гызыл-күмүш, инсанлара лазым олан флизат, дәмр, мис, гызыл, күмүш вә иләх, кизләгмишәм. Ахтаран тапар... «Бәдбәхт әилә» китабына кәлдикдә онун «дили» бир аз мәнә ағыр кимки көрсәнир. Бу да мән гандығыма кәрә чох јердә әрәб вә фарс әлфазин салмагдан олбдур. Мәсәлән, истигбал, һануз вә бу кими сөзләр, һансаилары ки, түрк кәлмәләрилә дәјишмәк олар. Сөзүн доғрусу, гүсур тала билмирәм. Тәвәггә едирәм јүз нүсхә «Көзәл баһар» вә әлли нүсхә «Бәдбәхт әилә» почта илә мәнә көндәрәсиниз ки, мән өзүм бурда кимназистләрә вә гејриләринә сатачагам. Һамысынын пүлуну бајрамгабагы сизә көндәрәм.

Бир дә тәвәггә едирәм ки, Бақыда олан «Сәәдәт», «Иттиһад» вә «Нәшри-маариф» мәктәпләринин мүдирләринин адресләринин мәнә јазмагы музәјигә етмијәсиниз. Чүнки истәјирәм билмәк ки, онлар нә төвр программа илә дәрә апарырлар вә нә чүр о мәктәпләри ачмагә изи алыблар.

Гардашым, мәсчид мәктәпләринин хүсусиндә билмирәм нәләр јазым. Инди ики ајдан артыгдыр ки, бу ишдә мән чалышырам. Дүнән гара, вәһши, надан чамаатдан бир нечәси билмирәм һансы үзү гара, бәдбәхт, биинсаф адамын иғвасилә кәлиб мәним јаныма, бөјүк бир мәрәкә башлајыблар. Дејирләр ки, сиз бизим ушагларын әгидәсини хараб еләчәкәсиниз, биз гоймарыг бу мәктәб баша кәлсин, һакими-шәһрә шикәјәт едәрәк. Инди кәл бу чамаата күи агла, јахшылыг ет. Сөз јох, буиләр һамысы чәһаләт нәтичәсидир; амма јәнә нә гәдәр ган хараб олур, руһ, пүзулур, әл-ајаг сүст олур! Шәһәрдә орда-бурда нә билим мәним далаймча нәләр сөјләјирлар. Амма мән өлдү вар, бу ишдән гәјытды

јохдур. Умидварам да ки, мән галиб олам. Ах, бу алимнума, кәләм-башлы, аннамаз... моллаларын әлиндән дад!

Чаббар Мәммәдов.

МӘҢҖБӘТЛИ ВӘ ИСТӘКЛИ ГАРДАШЫМ!

Шу мәктубу мәним сафалы, көзәл һавалы, дағлы, мешәли, чичәкли вә сәнә мә'лум олан бир мөкәндән, сәни хәјалән көзүмүн өнүнә кәтириб јаздырам. Әлһәг Дилчан мәнән өтәри унутулмас вә һәмшә үрәјимин ачтан бир мөкән һесаб олунур десәм јалан сөјләмиш олмурам, чүнки бу табии көзәлли илә руһа сәфа верән вә гәлби раһат едән јердә кечән ил мәним үчүн ики бөјүк хәшбәхтлик үз вериб: бири сәнинчә тәсадуф едиб гардаш олмағым, бири дә (ејиб олмасын) јәнә кенәл ил бурада бизим Камаләддин әфәндинин дунјаја кәлмәјидир... Апрель ајынын ахырларында көһнә отағларымыздан бириси арамсыз јағынлыг сәбәби-нә кечәнин гаранлығында һеч кәсә хәбәр вермәмиш бөјрүнү јерә вериб гоншуларын јолуну торпаг вә дашлар илә тутду ки, фәјтон-араба дурусун кәнарда, пијада јеримәк дә мүмкүн олмазды. Ики ја үч күн буиләрдән сонра семинарија мүсәлман мүдәвимләриндән икиси хәбәрсиз (имтаһанларын горхусунданмы ја ајры бир сәбәбдән нәдән исә) чыхыб тапарлар. Инди дә һәлә билмирик һардадырлар. Анчаг о мә'лумдур ки, әлмәјибләр чүнки ата-аналары раһатдырлар. Бу ишин тәфтишини, онларын һараја гачдығын, полисијаја мә'лум етмәји вә һәр чүр әнкали чанаб директор «чәк мүсәлманларыныз тутдугу наләјиг һәрәкәтин зәһмәтини» дејиб мәним өһдәмә салды. Онсуз да семинаријада мај ајында дәрә олмура дә, мүтәфәриг ишләр һәмшиәкиндән дә артыг олур. Һәмин бу күнләрдә мә'лумун олан балалы мәктәбн хәјринә (зәһирдә өзкә аду, чүнки мәктәб гејри-рәсмидир) театр вермәк истәјир-дим, һазырлашырдыг. Буиләрдә хәбәр вердиләр ки, полисијаја мә'лум едибләр ки, мән гејри-рәсми бир мәктәбн хәјринә сахта јол илә өзүн алыб театр вермәк истәјирәм. Ојнајан чаванлар һамысы горхудан гачдылар... һәлә бу дәрәдләр илә уграшмагда вар идим ки, вичдансыз, биинсафсыз муәллимләрдән бириси (мәктәб муәллимләриндән) бөјүк бәјанәтдә тутулду: ушаглардан отуз беш манат маһјанә пулларындан алыб хәзинәдара вермијиб, ајрылмаг фикринә дүшүр вә дикәр муәл-лимләрин икисилә дә далашыр. «Шәмшир зә аһане-бәд чүн конәд кә-син?»¹ Һәмин бу иш о бири муәллимләри вә мәнә нә һаләтә салды, сәнә мә'лум олар. Һәмин бу күнләрдә муәллимләрдән икиси дә башладылар ки, ајда отуз манат онлара кифәјәт вермир, онлар да ајрылмаг истәјирләр... Гардашым, бу дәрәдләр, бу манәләр һамысы бир јана—мәни баша дүшмәјән, үрәјимин ганмајан јолдашларын вә бә'зи мәсләксиз вә хурдү-хабдан башга бир шугли олмајан вүчуд-мәһусләрин дә шәмәтәти, ачмача, охдан ити, зәһәрдән ачы сөзләри, сәрзәңишләри мәни ләп чаш-дырмадымы, голларын сүст јаныма дүшмәдими? Һәр заддан ишин хәјирлијә вә ачмачә чатмагындан гәт үмид едиб башымы итирдим. Гүссәдән үрәјим партлајырды, вүчудум од тутуб јанырды, дәрдими ачыб сөјләмәјә һамыдан горхурдум: мазәммәт едирләр, ришкәнд едир-ләр, күлүрләр. «Чаным, сән кәл бу ишдән әл чәк, јохса мүсәлман ушаг-ларыны профессор едәрсән» дејирләр. Нәләр, нәләр, нә чүр ахмаг, нисан азына, дилинә лајиг олмајан сөзләр!.. Инди нә едим, дарылымши, сыхылмыш үрәјими сәнә ачырам ки, бир аз раһат олам. Һамыдан артыг бу ишдә (мәктәб ишиндә) зидд олан кимләр иди, билдирисән? Мән «Әл Бякәнаган һәр киз нә нәләм...»² адына муәллим гойан алим дәрисиндә

¹ Ким нис кәйфијәтлән дәмрлән гыланч дүәәлдәр?

² Әкәлләрдән киләләнмирәм.

олан прокимназија, кимназијанын мүсөлман мүэллимлери вэ моллалар, билмирэм онларын бу ишдэ хансы сөйлүклери, хансы һарэкатаны жазым? Гардашым, биз иккиүзлү инсана пис дејирдик, женэ иккиүзлүлэрэ шүкүр олсун. Инсанлар беш-алты үзлү дэ олулармыш. Бирчэ бу ишдэ мени чөкдиклэриме пај апар: мин һижлэ вэ зөһмөтлэ жалвармагдан сонра полис рэисиндэн ону инандырыб театр гомерјэ дүбарэ инзи алдымса да билетлэри ми һижлэ илэ базарда гомадылар сатылсын. «Һөл сызылдамгадыр даг-даш, бүтүн сөјјарэлэр. Аһ, ким шу даш үрэк чаһиллэрэ етмэз эсар». Ишлэрин эн ахыры бөјлэ олду. «Гыздырма» — малјарија хансы мэрэзэ ки, нечэ иллэрдэн бэри мүбталажэм, тэзаланди, мәктэб ишлэрини, бичарэ ушаглары мэн илэ һэммэслэк олан бир чава-на тапшырыб нахош кэлдим Дилчана. Инди сүбһлэр гыздырма ол-мур, амма ахшамлар жарым дэрэчэ олур. Умидим вар ки, буранын дирилији ону да рэф едэ. Бөјлэ, гардашым, бөјлэ, бичарэ мәсум үч јүз нэфэр мүсөлман балаларыны үфунэтли, циркли, мурдар, ругубэтли, инсаны чох мэризлэрэ мүбтала едэн һүчрэлэрдэн вэ һабела битөрбијэ өзү адам олмајан, инсанлыг вэзифэлэриндэн бахэбэр олмајан «мүәл-лимлэрин» элиндэн гуртармаг истэдимсэ, чидди чалышдымса, һалэ ки, мүвэффэг ола билмэдим.

Бары, ајын ахырларында Оручовлара 77 манат 80 гәпик вэ «Зија» мағазасында олан 5 манат борчуму почта илэ көндөрдим. Оручовларга галан борчу тэзликлэ чалышарам көндөрим. «Мэн, сэн—икимиз дэ бир чаныг» жаздыгын ширин сөзлэрини мэн дэ тәсдиг едиб дејирэм: Аллаһ бизи бири-биримизэ чох көрмөсин. Атамын «Бөдригәт...» китабынын икинчи чилдинин тәби галды пајыза. Артыг тәссүфф едирэм ки, мәрһум Сабир эфәндинын эш'ары тәб олмајыр. Һәрифин гачмагы инди мәнни тәэччүбэ кәтирмир, чүнки инди инсанлары јакшы таныдым. «Һәр адам көрүлән хәрлэри инсанмы санырсан». Һәр нэ вар дилдәдир, үрэк бошду...

Көндөрдийин көзөл пүрмәна, һаләгимизэ, эсримизэ мүвафиғ эш'ардан сары сәмманэ тәшәккүрүмү гәбул ет, һаман эш'ардан «Иб-рәт вэ мүғабилә» вэ «Чәһаләтлэ мүчәдиләни» семинаријада имтаһан-лара кими ушаглара өјрәтдим, артыг хошларына кәлди. Бу сөпкидә јаздыгын эш'ар мәнни чох умидлэрэ кәтирив вэ кәләкәкдә бизим дэ әдәбијјатымызын мүтәмәддин милләтлэрин әдәбијјатилэ бәрәбэр олма-гыны мәнэ көстәрир. Башладыгын «Гаидеји әдәбијјат» адлы китабын вэ һалдадыр? Гардашын.

Чаббар Мәммәдов.

Дилчан.

22 ијун 1912.

ӘЗИЗИМ ВЭ СЕВКИЛИМ!

Дирилик булагынын ән ортасындајам. Хырдача сыныг бир гајыгдә отуру вар гүввәм илэ һәммин гајыгы күрәкләјирәм, бәлкә саһилэ чатам. Һејһат, мүмкүн олмајыр: мәмане чох, өзүм дэ гүввәсиз, руһум сыхылар, үрәјин парлајар.

Тутмуш бинаји-гәлбими ашуб вәл-вәлә—Горхум будур ки, башы-ма диванәлик кәлэ — әһвалаты мүфәссәл јазыб да сәни сыхмагы рәвә көрмүрәм. Ачмаг, гардашым, аллаһ сәндән разы олсун! Инсан руһунун ачылаг илэ долмуш вэ үрәјинин булдулардәк тутулуш бир вахтында өз севкилисидән мәктүб алдыгы заман нә һаләтэ дүшәр исә мән дэ душдум, артыг разыјам, мәктүбун әвәзиндә додагларындан өпүрәм.

«Дәфтери-ничран» сәрләһәли вэ о бири эш'арыны охујуб дэ (јалан сөйләмирәм) ағладым, чүнки о вахт башга бир һаләтдә илдим.

сәни хәјалымда мүчәссәм етдим, дүшүндүм, јандым мәлалына, гандым, билдим сәни сөјләдән нәдир, хансы һиссдир. Гәмли, дәрдли үрәјинә ча-ным гурбан! Алчаг фикир етмә, үзмә чаныны, билирәм, дәрд бир дејил, амма нэ етмәли...

Башымыз үстүндә ојнашан гара, ачыгы, бәрк тутулуш булду-лары көрүб дэ һәм мадди, һәм мәнәви гәрәфдән гуввеји мүдафиэ, бичарыб, иттиһад, иттифағ олмадыгыны дүшүндүкчә, горхурам... Еһ, мәңиб, гуртулуб дәхи, гәт'н-үмид етмишам, мә'јусам... Бары зәһмәтләр чакыб јетирдијин «Күлзарыны» јүнкүлчә нәзәрдән кечиртидикдә көзәл вэ аттирли күлләр көрдүм, гардашым... Бир белэ китаба әһтијачымыз гәјәт дәрәчәдә чохдан вар иди. Семинаријанын икинчи вэ үчүнчү клас-ларында китабсызылгдан сыхынты чәкирдим, аллаһ сәни чәтинликдән гуртарсын. Оручовлара јаздым ки, налож-платеж илэ беш нүсхә көндәр-син.

Сөз јох, ејибсиз күл олмаз, нөгсансыз көзәл олмаз. Мәзкур клас-ларда һәмнин китаблардан дәрс вердијим вахтларда тәсадүф етдијим үзүбат вэ нәвагисати арчыма јазыб сәнә көндөрмөји сөз верирәм, бир китабы нәзәрдән кечиртмәклә тәнғид етмәк олмаз.

Үрәјими титрәдән эш'арындан вэ руһуму фәрәһләндириән «Күлзар»-ындан сары икинчи дөфә разылар едиб көзләриндән өпүрәм, мәнни јал-дан чыхартма, бундан сонра мән дэ тез-тез јазарам. Сәни артыг севән гардашын.

29 сентјабр, сәнә 1912
Ирәван

СЕВКИЛИ ГАРДАШЫМ!

Мәһәббәтли кағзыны чохдан алмышам. Ајаг үстә насаз олмагы-ма вэ һушум бир јерә чәм олмадыгына чәһәт кеч чаваб верирәм. Умид-варам ки, бағышларсан! Мәктүбунун мәзминундан башын чох гарыгыг вэ «нәдән исә» әһвалын чох пәришан олдуғуну анлајырам. Мән дэ мү-тәссир олурам. Сөд һејфи ки, «олмуш маариф әһлинә мүнис чаһанда дәрл». Маариф вэ сәдагәт хәдими мән һәмишә бөјлэ көрдүм. Бир ләһ-вә дэ олса чәфи вэ мәшәггәтдән көз ачмаг мүмкүнләри олмур вэ ола да билмаз. Сәбәбини билмәк истәсәниз дэ «Һопһопнамәдә» 49-чу вэ 79-чу сәһифәләрдә «Суал чаваб» вэ «Чанын чыхсын» сәрләһәли эш'ары оху-јун... Һеј, охудун?... Инди јәгин ет ки, гәм охлары сәнин кими вүчүдла-рын үрәјини һәмишә дәләчәк; јанмыш, јыхылымыш, позулуш бир ләләјә охшајан үрәклә асудә јашамаг мүмкүнмү?.. Јох. Мән билирәм, сән вэ әмсалын бу дөврдә мөхсусән нәләр, нә мәшәггәтләр, нә чәфалар чәкир-синиз вэ чәкәчәксиниз... Она көрә дэ гардашым, дарыхма: дағ тәләсин-дә, учалыгда, аловланыб јанмаг алчаг јерләрдә түстүсүз-аловсүз раһат јашамагдан чох ејьир. Билирәм чакдијин тамаш шу һизли-һизли ин-санлардандыр. Онлар гојмазлар сизләр раһат јашајыб да күлш ола-сыныз. Бирчә олар севмәдији вэ горхдуғу ишлэри вэ шејлэри инсанын багына кәтирләр... Нә етмәк?—Дајанмаг, сәбир етмәк вэ чалыш-маг...

Јазыбсан ки, мүмкүн едә билсән пасга күнләри икнчә күндүјә мә-нимлә көрүшмәјә Ирәвана тәшир чәкитрәрсән. Гардашым, сәни инан-дырарам, икнчә күн аздыр, чүнки икнчә күнлә сәндән дојмарам, бу аз мүддәтдә дәрләримизди дејиб гуртара билмәрик. Бир дэ мәнни мәсү-лим шәһәримиз илэ сәни јакшы таныш етмәкдән савә етрафмызда олан ба'ән тарихи јадикарлыгылар вэ јерлари эзән чүмлә ермәниллэрин Ечмиадани адалан шәһәрини вэ кәлисаларыны ки, көрмәли јерләрдән бирисидир, сизә көстәрим. Она көрә едә бир вахтда бураја тәшир кә-

дәрдләре мүбтала олан мә'лум чочугларымыз, балаларымыз вар. Бәс дир, ја јенә дејим ким вар? Һә, ешшәјни бөјүјү төјләдә галыб истәјни дим торбада јазам: бир-ники манат күмүш вә ја гара пул алыб часуслу даносбазлыг едән русча охумушларымыз, јә'ни интиликентләримиз вар. Һәлә јенә вар... кечә вә күндүз фикри касыб гоншусуну вә ја гоһумуш төләјә салыб пулуну, малыны, Һәлә мүмкүн едә билсә өвротинни дә әлнә дән алыб лат-лүт зәввари-имам Рза гојмаг јолунда олан дөвләтли һа чыларымыз, бәјләр вә ханларымыз вар.

Мешә чаггалсыз олмајан кими, беш-үч нәфәр дә әтрафында бу өв заи көрүб пајыз јарпаглары тәк гүссәдән вә фикирдән солан чаванла рымыз да вар... Амма нә олсун ки, ин јек мошт чеконәд баһәзар һа...

Инди кечәк өз ишләримә: индијәдәк евдә нахош олмағыма көрә вә бә'зи ишләрә көрә кефим чох хараб олмушду. Инди бир аз алај-голај дыр. Башыма кәләнләрин һамысыны јазмағы мүмкүн көрмәјиб дә бир чәсини јазырам. Кечән октябрын 25-дә иди. Чох јорғун вә јухусуз олма ғыма көрә ахшам саат сәккиздә ујудум, ширин јухуда идим. Бир вахт атамын о бири отагдан тутгун вә горхулу бир сәс илә «Чаббар, Чаббар, тез дур, бураја кәл!» сөзләрини јуху илә ајыглыг арасында ешнтчә дик сычрајыб өзүмү сәс кәлән отаға салдым. Мат вә мәттәл галдым. Кечәнин бөјлә кеч вахтында бу гәдәр һеч көзләмәдијим хәтәрли вә мүфсид гонагларын хәбәрсиз евә долмағы мәни хејли ваһимәјә салды, исә дә өзүмү тез өзүмә кәтириб суал-чавабы башладым. Билирмисән бу гонаглар ким олдуғуну: жандарма ротмистери вә салдатлары, пристав, гарадавој, һамысы он нәфәр идиләр. Әввәлчә либасларымы ахтарыб чибләримдә нәки кағыз-куғуз вар идисә чыхартдыгдан сонра дүшдүләр отаглардакы әшјанын чанына, нә дејим, ахтарылмамыш вә бахылмамыш бүтүн евдә бир чөп дә галмады. Мән дә ачығымдан бабалардан галма өвраги-әтигәни бухча-бухча төкдүм бу шејтанларын габағына. Ај ишләднләр һа, лап өкүз кими! Ахырда бир шеј тапа билмәјиб бурунла ры салланмыш тәширф апардылар.

НЕВЗАТ ҮСТҮН

1924-чү илдә Истамбулда анадан олмушдур. Беш ше'р өв үч һекајәләр китабынын муәллифидир. 1965-чи илдә Асија-Африка јазычыларынын Бақыда кечирилән јығынчағында ши-тирак етмишдир. Совет Иттифағы һағында очерклар китабы јазмышдыр. «Прогресс» наширјјаты ше'рләр китабыны чапа һазырлајыр.

Танышлыг мәсәди илә журналлымызын охумуларына шап-рич бир кечә ше'рини тәгдим едирик.

УЗАГ ДҮНЈАНЫН АДАМЫНА СУАЛЛАРЫМ

Һајды, кәл бәрәбәр дүшүнәк.

Әввәл

Мөним суалларыма чаваб вер:

Сизин оралар нечәдир,

Бизин дүнјаја бәнзәјрми?

Мәсәлә: верки-филиан, јемәк, ев-ешик дәрди,

Сиздә дә һәрбләр олурму?

Гаранлыг күчөләрдә савашлар нечә?

Күчәләриниз нә һалдадыр?

Һансы ишыгла ајдынланыр

мејданларыңыз?

Ашиг оландә нә едирсиниз?

Вәлкә бычаг-филиан да јохдур сиздә?

Бу да сизә бир дәрд!

Бычағыңыз јохдурса, бәс ешги нечә

е'лан едирсиниз?

Чочугларымыз һарада бөјүјүр?

Сиздә дә көрпүләр вармы.

Чочуглар үчүн дөмир-бетон көрпүләр?

Биздә көрпү тикилән кими

Чочуглар һәжон кечә-күндүз алтында јашајыр.

Мәктәбләримиз дә вар, тобин

Еһ, ара-сыра чочуг паркы да салырым!

Амма —

Чочугларымыз бәрәдә данышмаг үчүн...

Әтни гижмәти нә һалдадыр сизләрдә?

Әт дә... билмирсән, әти дејирәм еј!

Вај чанына, јохса әт Јемирсиниз?!

Аллаһын ишләринә бах!

Гарабазарыңыз да јохдур?

Ај сәни, јох оғлу јох!

Мәнә вердијни билети керн ал,

О сәнин дүнјаи бизин үчүн дејил.

Садәчә өмүр сүрмәк,

Көзәл јашамаг бизим пешәмиз дејил.

Јох, атам, үз аурма, бачармарыг.

ШЕЈТАН

Анадолуда бир кәнд:
Кәндиң ичиндә бир ев,
Евин ичиндә бир адам,
Адамың ичиндә бир шејтан,
Ај сәни Түкәзбан, Түкәзбан!..

1 Бир јумрут миңләрә гаршы нә едә биләр?